

Martina HALÍŘOVÁ

Zemská polepšovna v Opatovicích nad Labem na konci „dlouhého“ 19. století

Zemská polepšovna v Opatovicích nad Labem byla druhým ústavem zaměřeným na převýchovu mládeže do dvaceti let života, který vznikl koncem 19. století na území Čech. Polepšovny sloužily pro nápravu mladistvých, kteří spáchali nějaký zločin anebo se dopustili přestupku „potulky“, „žebrání“ a „zahálky“. Zaměření polepšoven vyplývalo z říšského zákona č. 89 ř. z., vydaného roku 1885. Zákon byl zaměřen především proti žebrotě a tuláctví. Stanovoval, jaké osoby mohou být zavřeny do převýchovných ústavů, k nimž patřily polepšovny a donucovací pracovny. Zároveň zákon č. 90 ř. z. určil, že budování nápravných zařízení má financovat každá země monarchie. Proto se s podobnými ústavami setkááme jak v Rakousku, tak v Čechách i na Moravě. Kromě polepšoven začaly v našich podmínkách vznikat soukromé vychovatelný, mající stejný cíl jako polepšovny, tedy napravit mladistvé, kteří překročili normy společnosti. Mnohé vychovatelný vznikly dříve než polepšovny, v případě Čech se pak existující vychovatelný staly určitým vzorem pro nově zakládané zemské nápravné ústavy.¹

Zemská polepšovna v Opatovicích nad Labem zahájila svoji činnost roku 1892. Předcházela ji polepšovna vybudovaná v Kostomlatech pod Milešovkou, zprovozněná roku 1888. Polepšovna v Kostomlatech byla původně určena pro chlapce. Podmínky v pronajaté budově zámku kapacitně nevyhovovaly, proto se zemská vláda rozhodla vybudovat druhou polepšovnu, do které měli být transferováni chovanci nacházející se v Kostomlatech. S odchodem posledního chovance byla polepšovna v Kostomlatech přeměněna na převýchovný ústav pro dívky. Zároveň vznikla při této polepšovně donucovací pracovna, určená pro dospělé ženy.²

¹ Zákon ze dne 24. května 1885, č. 89 ř. z., o tom, kdo může být držen v donucovacích pracovnách nebo polepšovacích ústavech, a zákon č. 90 ř. z., o donucovacích pracovnách a polepšovacích ústavech. Viz Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené na rok 1885, Vídeň 1885.

² Národní archiv (dále NA) Praha, fond Zemský výbor III. (dále ZV III.), sign. XXIII. Zemské donucovací pracovny a polepšovny (dále ZDPaP), kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení; NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9954, Zemská polepšovna Králíky, Status.

Pro účely zemského polepšovacieho ústavu v Opatovicích nad Labem byl přestavěn areál cukrovaru. Náklad na úpravy budov a přístavbu nových objektů dosáhl 194 948 korun. Na dokončovacích pracích se podíleli i někteří chovanci. Ještě v době otevření ústavu zde panoval čilý stavební ruch. Všechny nutné stavby byly dokončeny až roku 1895. Výhodou bylo, že k cukrovaru patřila pole. Ústav je mohl obhospodařovat vlastními silami, a tímto vzdělávat zadržené v oblasti polnohospodářství. Polepšovna sloužila mladistvým chlapcům do osmnácti let života, přičemž zákonem nebyla stanovena dolní věková hranice. Do ústavu se mohly dostat i sedmileté děti. Kapacita byla stanovena na 150 chovanců. Od otevření ústavu postupně narůstal jejich počet, proto zemský výbor začal uvažovat o rozšíření ústavu o dalších 50 míst, což se realizovalo za čtyři roky po otevření, roku 1896. V této době se začínají objevovat stížnosti ze strany správce na chování mladistvých. Je upozorňováno na škodlivost styků hochů ještě školou povinných se staršími chovanci, umístěnými v ústavu z rozhodnutí soudu, kteří se sem dostávali po odpykání trestu ve vězení. Proto bylo nařízeno, aby se tyto věkové kategorie od sebe oddělily. Separace obou oddělení nebyla v praxi uskutečnitelná, zvláště v době jídla nebo mše, kdy docházelo k vzájemnému potkávání. Z tohoto důvodu začal zemský výbor přemýšlet o vybudování třetího nápravného ústavu, určeného pro mladistvé s neukončenou školní docházkou, tedy pro děti do čtrnácti let.³

Pro vznik této v pořadí třetí zemské polepšovny byly vybrány Králíky, kde se zemská vláda rozhodla adaptovat bývalý klášter voršilek. Zemská polepšovna v Králíkách vznikla za účelem oddělení školou povinných káránců z polepšovny v Opatovicích nad Labem, své brány otevřela roku 1898. Od tohoto roku se tak v Opatovicích nacházeli pouze starší chlapci ve věku čtrnácti až dvaceti let.⁴

Život v převýchovném ústavu se odvíjel podle přesného domácího řádu. Podle něj nesměly být do polepšoven přijímány osoby starší osmnácti let, ale to neznamená, že by se v ústavu nevyskytovali osmnáctiletí a starší chovanci. Zákon z roku 1885 stanovil, že pobyt mladistvého v ústavu může trvat do dovršení dvaceti let. Do polepšoven mohli být posláni i osmnáctiletí. Dbalo se na to, aby nebyli přijímáni starší chlapci, tzn. devatenáctiletí, protože roční pobyt v ústavu byl považován za bezúčelný.⁵ Všichni chovanci polepšovny měli být dle zákona z roku 1885 označováni jako „korrigendi“. Toto označení samotná správa ústavu nedodržovala a častěji se setkáváme s termínem káránci, což byl termín, kterým se měli označovat chovanci donucovacích pracoven a věžňové.

Cílem opatovické polepšovny bylo „uvésti [chovance – pozn. aut.] na pravou cestu mravně náboženským vyučováním, cvičením v řemeslech neb jiných pracích a dáti jim tím základ ku poctivému způsobu života.“⁶ V intencích zákona z roku 1885 č. 89 ř. z. patřili do polepšovny ti mladiství, kteří spáchali trestný čin nebo

³ NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9952, Zemská polepšovna Opatovice, Káránci.

⁴ NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9954, Zemská polepšovna Králíky, Status.

⁵ *Domácí řád polepšovny v Opatovicích nad Labem*, viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení.

⁶ Tamtéž.

přestupek „tuláctví, žebráctví a zahálky“. Zákon umožňoval, aby rodiče mohli svěřit své nezvladatelné dítě do péče převýchovného ústavu.⁷ Podívejme se, jak vypadala skutečná praxe. Z údajů z roku 1899 a 1900 vyplývá, že větší počet dětí se do opatovické polepšovny dostal na základě soudního rozhodnutí. Roku 1899 bylo přijato celkem 52 osob, které byly alespoň jednou soudně trestány. Roku 1900 to bylo celkem 53 osob. Tito mladiství se dostali většinou před soud kvůli majetkové trestné činnosti. Když toto číslo porovnáme s ostatními zemskými polepšovny, zjistíme, že Opatovice jsou v počtu odsouzených mladistvých specifické. V ostatních polepšovny je vyšší počet dětí, které byly přijaty na základě žádosti zákonných zástupců, tedy rodičů nebo poručníků.⁸ Do Opatovic bylo na žádost zákonných zástupců přijato roku 1899 13 mladistvých, následujícího roku 19 osob. Důvodem pro žádost v těchto případech mohla být domnělá nebo skutečná nezvladatelnost dětí.

Příčiny pro dodání mohly být velice pestré. Ústřední roli v případě žádosti zákonných zástupců hrála bezradnost s chováním dítěte či nezájem nebo nedbalost rodičů. Například roku 1892 byl do Opatovic nad Labem dodán Josef Novotný, nemanželského původu. Byl úplně zanedbaný, neschopen odpovědět na nejjednodušší otázku. Přes své mládí byl ve spisu líčen jako nepolepšitelný vagabund. Školní ředitelství ho popisuje jako rušitele školní výuky. Jeho neprovdaná matka ho vyhnala, musel se toulat. Pouze krátkou dobu navštěvoval školu. Neměl ponětí o náboženství a ani základní znalosti.⁹ O trochu jinou dikci najdeme u původem manželského Antonína Nováka, který měl velký sklon ke krádeži, i malé bezcenosti rodičů nebyly před ním bezpečny, rodiče, kteří přes den kvůli práci se zdržovali mimo dům, nemohli ho překvapit při činu. Štítíl se práce a policejním ředitelstvím byl charakterizován jako slabomyslný. Jeho přičetnost nebyla ve zprávě vyloučena, protože uměl uspokojivě číst, psát a počítat.¹⁰

Vyšší počet trestně stíhaných dětí v opatovické polepšovně souvisel se soudní praxí a stanovením trestnosti. Zatímco do Králík a Kostomlat byly přijímány děti mladší čtrnácti let, tedy relativně beztrestné, do Opatovic se dostávali pouze starší chlupci. Tato skutečnost se odráží i ve spáchaných činech, zatímco v Kostomlatech a Králíkách nalezneme pouze malé procento „korrigendů“ trestaných za jiné činy než za tuláctví a žebrůtu, v Opatovicích je velké procento mladistvých, kteří spáchali majetkovou trestnou činnost. Zároveň u opatovické polepšovny se setkáváme s údaji o mladistvých, kteří byli do polepšovny přijati opakovaně, a to roku 1899 celkem 19 případů a roku 1900 celkem 10 případů. Opětov-

⁷ Zákon ze dne 24. května 1885, č. 89 ř. z., o tom, kdo může být držen v donucovacích pracovnách nebo polepšovacích ústavech; Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené na rok 1885, Vídeň 1885, § 8.

⁸ Údaje čerpány ze statistického výkazu viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9925, Všeobecné statistické výkazy.

⁹ NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, Opis z protokolu domácí komise sepsaný 15. července 1892.

¹⁰ Tamtéž.

né přijetí do ústavu je zmiňováno pouze u Opatovic. Je možné, že dítě bylo po předpokládané nápravě propuštěno z Králík, po nějaké době se vrátilo k svému předchozímu způsobu života, a protože již přesáhlo stanovený věk čtrnácti let, bylo dodáno do Opatovic. Tuto skutečnost ale dochované statistické údaje nezaznamenávají.

Většina nově dodaných dětí měla podle údajů manželský původ (roku 1899 – 58 z 66, 1900 – 68 ze 70). V celkovém výčtu jako první figurují částeční sirotci, tzn. děti, které ztratily jednoho z rodičů. Za nimi následují děti mající oba rodiče, nemanželské děti a sirotci, přičemž výkaz nerozlišuje u sirotků manželský nebo nemanželský původ. Důvodem, proč se do polepšovny dostalo pouze malé procento sirotků, mohou být specifika sirotčí péče i to, že o přijetí by musel požádat poručník, jenž by dodáním chovance do polepšovny ztratil moc nad spravovaným majetkem. Většina dětí před přijetím do ústavu žila v domě rodičů (roku 1899 – 60, 1900 – 61).¹¹ Pouze minimum dětí bylo vychovááno mimo dům. Tento způsob výchovy přicházela v úvahu většinou u úplných sirotků nebo u nemanželských dětí, ale najdeme i výjimky, kdy dítě mající oba rodiče uteklo z domu a nějakou dobu žilo na ulici, kde se dostalo do špatné společnosti.¹² Většina z nově přichozích do polepšovny v letech 1899–1900 uměla číst a psát. Tato skutečnost by mohla svědčit o prosazení základního vzdělání i u nižších vrstev společnosti, ale statistické údaje nehovoří o míře znalostí, které děti skutečně ovládaly při vstupu do ústavu. Nevíme tedy, do jaké míry měly všechny předepsané věcné znalosti. Je pravděpodobné, že nově přichozí neměli úplné školní vědomosti. Důvodem pro jejich přijetí byla zpustlost nebo zanedbanost, za jejíž průvodní jev byla považována špatná školní docházka. Dítě buď chodilo za školu, nebo do ní nebylo pravidelně posíláno. U většiny chovanců najdeme poznámku o neznalosti náboženství a neúplném elementárním vzdělání. Někteří z nich byli v době přijetí do ústavu již výdělečně činní. Našli bychom zde nádeníky, dělníky, čeledíny. Z uvedeného vyplývá, že přijatí chovanci neměli žádné odbornější znalosti. Je možné, že někteří začali s učebním, ale z různých důvodů ho nedokončili. Proto jedním z hlavních cílů bylo doplnění potřebných vědomostí a znalostí.

Každého nově přichozího musel přijmout správce zemské polepšovny, případně jeho zástupce. Poté byl předán dozorcí, který ho měl prohledat a předvést před lékaře. Ten provedl zdravotní prohlídku. Nově přijatý chovanec musel být vykoupán, ostříhali mu nakrátko vlasy a dali ústavní oblečení. Všechny osobní věci musel mladistvý odevzdat do úschovy.

¹¹ Toto se týká i částečných sirotků, ztrativších pouze matku nebo otce.

¹² Např. opatovický „korigend“ Franz Janota pocházející z Želivce byl „přiját na základě soudního rozsudku, od šesti let byl neustále na policii, neboť samovolně odešel z domu a nepravdělně navštěvoval školu, když byl ze školy propuštěn, dal ho otec do obchodu, odtud po dvou měsících utekl, pak byl přijat jako žák hudby, uprchl po třech dnech a po pěti měsících byl poslán zpět svému otci, potom se potuloval, byl několikrát dopadem policii a několikrát potrestán (...)“ Viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9945, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých.

Převýchovné a nápravné ústavy vedly osobní složky, jež obsahovaly základní údaje o nově přijatém dítěti. Tato novinka byla zavedena v souvislosti se změnou chápání trestu a odráží snahu dozvědět se všechny příčiny, jež vedly k tomu, že se individuum ocitlo v péči ústavu,¹³ proto každý nově příchozí absolvoval tzv. individualizování¹⁴ – znamenalo to pohovory s jednotlivými odborníky zaměstnanými v ústavu. Nově přijatý byl předveden před učitele a duchovního, kteří ho vyzkoušeli z jeho znalostí. Informace získané během pohovoru byly zapsány do jeho složky. Během pobytu dítěte v ústavu byly do složky doplňovány změny v chování a lékařská pozorování. Podle informací obsažených ve složce bylo pak s chovancem zacházeno. Každý mladistvý mohl svým chováním ovlivnit podobu těchto informací, a tím i způsob přístupu ke své osobě. Zápisy ve složce ovlivnily délku strávenou v péči ústavu, mohly zkrátit chovancův pobyt v ústavu nebo ho prodloužit či vést k propuštění z důvodu nepřevychovatelnosti.

Po provedené individualizaci a lékařské prohlídce byl nový chovanec přidělen do ložnice, zároveň byl seznámen s domácím řádem. V jedné ložnici se mohlo nacházet až dvacet lůžek podle kapacity a velikosti pokoje. Do jednotlivých ložnic byli chovanci rozděleni podle věku, svého předchozího života, povahy a stupně vzdělání. V každé ložnici určil ředitel chovance, jenž měl dohlížet na pořádek. Tomu se říkalo „starší“. Ten měl za úkol dohlížet např. na úklid, srovnání osobních věcí, zároveň směl svým kolegům nařizovat, aby po sobě uklidili. Nesměl ale své pravomoci přehánět. „Spoluvězni“ si mohli na jeho chování kdykoli stěžovat. V případě instituce „starších“ se setkáváme se zdvojením kontroly a disciplíny. Nejenže na mladistvé v převýchovném ústavu dohlíželi dozorcí, ale chovanci museli dohlížet na sebe i navzájem. Chovanec v polepšovně nebo ve vychovatelně byl pod neustálým dohledem. Nesměl samovolně opustit jemu přikázanou ložnici. Potřeboval-li vykonat potřebu, musel to nahlásit. Chovanci se nesměli ani vzájemně navštěvovat.¹⁵

V polepšovně byli mladiství rozděleni do tří disciplinárních tříd podle chování. Nově přijatý byl automaticky zařazen do třetí třídy. Postoupit do vyšší třídy mohl jen na základě dobrého chování a prospěchu. Nejlepší třída byla první, z ní mohl být propuštěn na svobodu. Zároveň bylo možné propadnout se zpět do nižší třídy, např. na základě spáchaného přestupku proti domácímu řádu. Podle zařazení do disciplinární třídy se odvíjela chovancova práva – písemná korespondence a výše tzv. peněžitých přídavků. Chovanci zařazení do nižších disciplinárních tříd byli tímto způsobem motivováni k změně svého chování. „Korrigendi“ zařazení ve III. třídě směli psát dopisy domů každý šestý týden, ve II. třídě každý třetí týden a v I. třídě každý týden. Dopisy musel prohlédnout a přečíst správce ústavu; v případě, že obsahovaly „nepřístojnosti“, měly být zničeny. Poštovné a použitý papír

¹³ Michel FOUCAULT, *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*, Praha 2000, s. 52.

¹⁴ Termín „individualizace“ se objevuje např. v domácím řádu Zemské polepšovny v Opatovicích nad Labem. Viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení.

¹⁵ NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení.

byl hrazen z přídaveků. Tzv. peněžité přídavky dostával každý: ve třetí disciplinární třídě činil přídavek 2–3 krejcarů, ve druhé 4–5 krejcarů a v první 6 krejcarů. Výše přídaveku závisela na rozhodnutí správce. Bývalí „korigendi“ dodaní znovu do polepšovny neměli dostávat žádné peníze, teprve až po svolení ředitele ústavu. Chovanci nedostávali peníze na ruku. Ty se ukládaly pro každého zvlášť. O výši částky na svém „kontě“ dostávali každý měsíc výkazy. Peníze ústav využíval ve prospěch jmenovitého chovance, a to na pokrytí nákladů na zakoupení civilního oděvu, na uhrazení cesty domů. Z peněz byly hrazeny i případné škody, jež vznikly ústavu chováním dané osoby, např. rozbitá okna či poškozené nástroje. Chovanec si také mohl za tyto peníze pořídit tzv. vedlejší požitky, lepší stravu nebo knihy, přičemž byl zakázán nákup tabáku a lihovin. Výše utracených peněz nesměla přesáhnout ředitelem stanovenou částku. Zbylé peníze se vyplácely po propuštění buď „korigendovi“, nebo se posílaly domovské obci, která mu je měla vydat po jeho přihlášení. Mohly být poslány také příbuzným nebo mistrovi, k němuž vstoupil do učení.¹⁶

Převýchovný ústav chovance plně zajistil – dostávali snídaně, obědy a večeře, rovněž určitý příděl chleba, jenž měl sloužit ke svačině. Jídelníček na každý den sestavoval ředitel. Mladiství museli dodržovat základní hygienická pravidla. V každé ložnici se nacházelo umyvadlo, kde si měli mýt ruce a obličej, a to tak často, jak bylo potřeba. Důraz byl kladen na mytí rukou před jídlem. Navíc v zimě si měli umýt celé tělo dvakrát do měsíce, v létě každý týden. Jak jsme již zmínili, každý chovanec musel mít krátce ostříhané vlasy, udržování délky probíhalo dle potřeby.¹⁷

Důležitým výchovným prostředkem byly vycházky, práce a výuka náboženství. Vycházky se konaly denně, v zimních i letních měsících, a měly trvat nejméně hodinu. Její dobu a trvání určoval ředitel. Nemuseli se jí účastnit ti, kteří pracovali na poli nebo na zahradě. Vycházka měla zdravotní charakter, přispívala k otužení a udržení dobrého zdravotního stavu. Většinou probíhala v rámci ústavu, na zvláštní povolení mohli chovanci v doprovodu učitele a dozorce jít i mimo ústav, ale pouze v neděli nebo ve svátek. Učitel měl chovance poučovat o věcech a jevech, s nimiž se na vycházce setkali. Vycházky měly kromě prvku zdravotního i pedagogický a výchovný prvek. Fungovaly jako motivační prostředek pro nápravu mladistvých delikventů, protože zvláště hodným a důvěryhodným chovancům mohl ředitel dovolit vycházku bez dozoru. V reálu využíval ústav takové chovance např. k pochůzkám po obci.¹⁸

Druhým, neméně důležitým prvkem ve výchově bylo náboženství. V případě polepšoven se setkáváme s tolerancí vůči jiným vyznáním. Počítáno je s tím, že většina dětí je katolického vyznání. Tito chovanci se měli účastnit nedělních a svátečních bohoslužeb, dále příležitostných bohoslužeb na počest členů panovnické

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944.

¹⁸ Tamtéž.

rodiny a alespoň jedné bohoslužby sloužené ve všední den. Katolických bohoslužeb se kromě velkých svátků nemuseli účastnit „korigendi“ evangelického a izraelského vyznání, pro ty měl být opatřen duchovní jejich konfese, navštěvující je alespoň jednou do měsíce.¹⁹

Jako výchovný prostředek se využívala i práce. Ti, kteří museli v ústavní škole dohánět základní vědomosti, byli zaměstnáváni po skončení školního vyučování. Většinou byli vedeni k manuální zručnosti. Polepšovna je využívala jako výpomocnou sílu v kuchyni, na zahradě nebo v dílnách.²⁰ V Opatovicích nad Labem byli „korigendi“ vzděláváni i v hudbě. Poslušnější chovanci se pronajímali na práci soukromníkům z okolí ústavu. Soukromým stranám směli být pronajati pouze důvěryhodní „korigendi“, u kterých nehrozil útěk nebo krádež. Přesto se mezi pronajatými chovanci setkáváme s pokusy o útěk, krádežemi a žhářstvím. Pro zájemce o pronájem chovanců tak znamenalo pronajmutí určité riziko, které bylo vyváženo cenou, již si ústav za pronájem účtoval. Chovanci pro pronájemce představovali levnou pracovní sílu.

Práce se přidělovala podle věku a fyzického stavu mladistvého a jeho chování, o její podobě rozhodoval ředitel ústavu. Správnost svého rozhodnutí o přidělení určité práce musel kontrolovat rozhovorem s dozorcem, který měl chovance na starosti. Pokud se ukázalo, že zvolená práce je nevyhovující, byla mladistvému přidělena jiná. Zaměstnání trvalo určitou dobu, aby se prověřily případné vlohy pro určitou činnost. Po této zkušební době byli chlapi zaměstnáváni již cíleně. V polepšovně se nacházely řemeslnické dílny, kde mohli začít s učením. Většinou to byly dílny košíkářské, krejčovské, truhlářské, kartáčnické a ševcovské.²¹ Ve výchovném plánu se počítalo i s volným časem, který připadal na neděli a svátky. Tuto dobu mohli chlapi trávit podle počasí a zdravotního stavu buď venku, nebo v pokojích. Na jejich zábavu měl vždy někdo dohlížet. Zároveň bylo stanoveno, že pohybové hry má vymýšlet ústavní učitel. Mimo her si ti, kteří ovládali čtení, mohli číst. Knihy se půjčovaly v ústavní knihovně, kam se dostávaly jen nezávadné a povolené tituly. Předpokládalo se, že ty mohou působit na duši dítěte, vést jej k uvědomování si vlastních chyb, a tím přispět k jeho nápravě.

Cílem polepšovny byla převýchova a zlepšení chování. K dosažení změny chování sloužila řada prostředků – zaměstnávání, náboženství, vedení k čistotě. Každá aktivita měla v ústavech stanoven svůj přesný čas, kdy byla vykonávána. Podoba denního rozvrhu závisela na ročním období a věku dítěte. V teplejších měsících (duben až září) byla doba vstávání stanovena na půl páté ráno. V zimních měsících (říjen až březen) se vstávalo o hodinu později. To, že je čas vstávat, poznali chovanci podle zvonění zvonu. Po signálu museli opustit lůžko, umýt se, učešat, obléknout se a ustlat postel, následovala modlitba. Pak zazněl opět signál vyzý-

¹⁹ Do Opatovic nějakou dobu docházel rabín. Viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9948, Zemská polepšovna Opatovice, Vdovy a sirotci 1888–1909, vyučování.

²⁰ NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení.

²¹ Tamtéž; rovněž NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9954, Zemská polepšovna Králíky, Status.

vající k odchodu na snídani. Děti se po tomto signálu seskupily na chodbě do dvojestupu a odebraly se do jídelny. Během půl hodiny se měly nasnídat. Poté proběhla mše. Po mši začínala mladším školní výuka nebo práce v dílnách. V jedenáct hodin končila dopolední činnost, následovala modlitba, oběd a polední modlitba. K práci se chovanci vraceli v jednu hodinu. Dvakrát měsíčně probíhala v polepšovně po obědě výuka náboženství. Vyučování probíhalo odděleně v každém zemském jazyku. Chlapci byli do německé nebo české třídy zařazeni podle jazyka, jímž hovořili. Vyučování v obou jazycích v polepšovňách souvisí s tím, že se jednalo o zemské ústavy, které musely respektovat jazykové zákony.

Po práci, respektive po škole, byli chovanci odvedeni na své pokoje,²² kde se museli umýt a případně se převléci z pracovního oděvu. Každý den v půl sedmé zazněl signál k večeři. Mezi sedmou a osmou hodinou museli ti, co navštěvovali ústavní školu opakovat probranou látku, vypracovávat úkoly a připravit se na následující den. Zaměstnání končilo v osm večer. Následoval čas k zábavě. Veškerá aktivita měla být ukončena – v zimě v půl deváté večer, v létě v devět hodin. Po daném signálu se konala modlitba buď v ložnicích, nebo v domácí kapli. Po modlitbě nastala doba přípravy ke spánku. Chovanci museli odložit svrchní oděv a ulehnout. Další zazvonění znamenalo, že je čas pomalu usnout. Děti měly úplně utichnout. Dozorci zhasli všechny svítlny. Svítlo pouze „noční světlo“. Stejný režim dne byl i v sobotu. Pouze v neděli a ve svátek neprobíhala výuka. Zastavila se i práce v dílnách. Pracovat museli jen ti, které přidělil správce polepšovny na domácí práce a práci v kuchyni. V neděli a v době svátků vstávali chovanci ve stejnou dobu jako ve všední den. Po snídani se konala bohoslužba, následoval úklid pokojů, čištění šatů apod. Ve sváteční dny byla otevřena knihovna, z níž si děti směly půjčovat knihy po dokončení všech povinností. V tuto dobu mohlo probíhat i poučné kázání, tzv. exhorta. Odpoledne byl čas vymezen pro další kázání, případně pokud proběhlo již ráno, měli být chovanci odvedeni na vycházku spojenou se cvičením.²³

V jakékoli situaci bylo přesně určeno, jak se má dítě chovat – chůze do kostela, školy, do práce nebo do jídelny měla být pomalá. Chovanci mezi sebou neměli hovořit, nesměli poskakovat nebo povykovat. Při jakékoli příležitosti se měli chovat klidně. Toto bylo zdůrazňováno především při bohoslužbách, kdy bylo zakázáno se i ohlížet. Vůči všem zaměstnancům polepšovny se měli „korigendi“ chovat uctivě a skromně. Když potkali dospělou osobu, museli ji pozdravit a smeknout čepici. Čepici měli držet v pravé ruce. Jednalo-li se o dozorce polepšovny, které chovanec potkával několikrát denně, odpadalo hlasité pozdravení i smeknutí. Úcta dozorcům se měla prokazovat přiložením prstů pravé ruky k čepici.²⁴ Tento po-

²² Školní výuka a práce v dílnách probíhala každý den kromě nedělí a svátků. Ve škole se neučilo rovněž během vyhlášených školních prázdnin.

²³ NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení.

²⁴ Tamtéž.

zdrav byl specifikem pouze v ústavu určeném pro chlapce, byl zde určitý předpoklad možného vstupu do armády.

Existovalo i nařízení, jak se správně chovat, když někdo dospělý navštíví školu, dílnu, jídelnu nebo ložnici. Chovanci museli zanechat své činnosti a povstat. Teprve po daném znamení se mohli posadit a pokračovat. Navštívil-li někdo dospělý ložnici, existovalo nařízení, kam se děti mají postavit. Měly stát tiše u nohou postele. Byl určen i způsob oslovování. Všechny osoby měly být oslovovány slovem „pane“, a to nejen dospělí, ale i ostatní chovanci.

Výchovné působení v polepšovnách v mnohém připomíná klášter nebo armádu. Argumentaci příliš vojenské výchovy používali odpůrci ústavního vychování, kteří si pravděpodobně neuvědomovali, že používané výchovné prostředky měly umožnit zachování disciplíny a udržení kontroly nad velkým počtem osob zdržujících se v prostorách ústavu. Měly rovněž děti naučit určitému řádu, a tak vést k jejich disciplinaci a nápravě. K převýchově dětí se v nápravných ústavech používaly poznatky z pedagogiky a psychologie, děti bývaly rozděleny do menších skupin a neustále pozorovány. Každý ústav měl svého lékaře, který navštěvoval ústav alespoň jednou do měsíce, v případě potřeby častěji. Bylo tedy dbáno i na zdravotní stav „korrigentů“.

Za neposlušnost či jiné prohřešky následoval disciplinární trest. Trestán byl jakýkoli prohřešek proti domácímu řádu, tj. hluk, nemravné řeči, ale i vyprávění o spáchaných činech, nadávky, hádky, rvačky, surovost, neprojevení úcty vůči dozorcům, vyrušování v kostele nebo při výuce, kouření apod. Chovancům byl zakázán jakýkoli styk s cizími osobami – tresty byly proto udělovány např. za pokusy o tajnou korespondenci nad rámec povolení. Trest následoval i za „lenošivé povalování, bezúčelné nebo předstírané chození po ústavu nebo na dvoře“,²⁵ rovněž za nedodržení hygieny a čistoty. Vyskytovaly se i případy krádeží, pokusů o útěk, útěků nebo pokusů o zhárvství. Nejčastějším přečinem bylo jednání proti domácímu řádu. V Opatovicích počet udělených trestů za nedodržení domácího řádu nepřekračuje v letech 1894–1896 čtyřicítku. V roce 1899 je zaznamenán prudký pokles na 11 trestů. Toto je způsobeno převezněním části chovanců do Králík. Od tohoto roku nastává vzestup prohřešků vůči domácímu řádu vrcholící v roce 1906 a 1907 (120 a 127 potrestaných). Vysoký počet přestupků proti řádu zřejmě souvisí s přeplněností ústavu. Za disciplinárními prohřešky následují krádeže a drzé chování. V Opatovicích se vyskytovalo kouření, krádeže tabáku a činy proti mravnosti (onanie, homosexualita).²⁶ Statistika jednotlivých činů je v Opatovicích nad Labem pestřejší. Záznamy o činech jsou až do roku 1906 velice podrobné, rokem 1906 tato podrobnost mizí a záznamy se stávají méně propracovanými. Evidovány jsou pouze činy proti domácímu řádu, drzé a neposlušné chování, krádeže, útěky, výjimečně revolta a mravnost. Příčinou změny evidence trestů v Opatovicích mohla

²⁵ *Domácí řád polepšovny v Opatovicích nad Labem*, viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení.

²⁶ NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9945.

být výměna některých zaměstnanců, a tedy i jiný názor na nutnou propracovanost zaznamenaných údajů.²⁷ Opatovická polepšovna se vyznačuje častějšími útekami nebo pokusy o ně. V letech 1899–1908 můžeme sledovat postupný nárůst trestů za jednotlivé činy, pravděpodobně se odvíjel od počtu chovanců nacházejících se v ústavu. Jakmile počet „korigendů“ překročil určitý limit, zhoršilo se i chování přijatých mladistvých. Toto souvisí s možnostmi kontroly a dozoru. Ústav měl přesně stanovený počet zaměstnanců, jenž mohl být navýšen pouze po povolení zemského výboru. V některých letech se pro přeplněnost dostával do bezvýchodné situace, kdy nebylo možné některé chovance propustit a nedal se ani navýšit stav dozorců.

Nevhodné chování a neposlušnost byly trestány. Tresty v Opatovicích nad Labem se vyměřovaly na základě ministerského nařízení ze dne 4. července 1860, č. 173 ř. z. Šlo o nařízení týkající se nápravných ústavů pro dospělé.²⁸ Jak už jsme zmínili, trestné bylo překročení domácího řádu, rovněž všechny činy, jež byly v trestním zákoníku z roku 1852 označovány jako přestupky. Pokud chovanec dosáhl věku, kdy se jeho konání mohlo dostat k soudu, mohl být v závažných případech k němu předveden,²⁹ v ostatních případech bylo vyměření trestu ponecháno správě ústavu. Na základě § 4 ministerského nařízení z roku 1860 mohl správce polepšovny udělit následující tresty:

- 1) napomenutí mezi čtyřma očima nebo před ostatními chovanci;
- 2) odejmutí některé nebo všech výhod na určitou dobu;
- 3) sesazení do nižší disciplinární třídy nebo udělení nižšího přídatku, buď na určitou, nebo neurčitou dobu; zákaz korespondence s příbuznými, zákaz procházek;
- 4) půst částečný nebo úplný při vodě a chlebu;
- 5) spoutání;
- 6) tvrdé lože;
- 7) samovazba;
- 8) „temná komora“;
- 9) anulování povolení k propuštění;³⁰
- 10) tělesný trest.

Stanovení výše trestu a způsob jeho výkonu závisel na předchozím chování „korigenda“, jeho zařazení v disciplinární třídě, míře jeho prohřešku. Svou roli

²⁷ Tamtéž.

²⁸ *Verordnung des Ministeriums des Innern vom 4. Juli 1860, Nr. 173, § 1*, in: Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1860, Wien 1860, s. 289 nn.

²⁹ Děti ve věku 11–14 let mohly být již trestány soudně, čekal je nižší trest. Zločin měl být posuzován jako přestupek. Při vyměřování trestů se měl brát ohled na mladistvý věk končící dovršením dvaceti let; viz Obecní zákon trestní daný dne 27. května 1852, 2. vyd., Praha 1875.

³⁰ Ministerské nařízení se v devátém bodu liší – uvádí možnost transferu do jiného ústavu, viz Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1860, s. 290. Devátý bod je pozměněn v domácím řádu polepšovny, viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení.

sehrála též skutečnost, zda se jednalo o první porušení domácího řádu, nebo šlo o opakovanou záležitost. Jednotlivé tresty mohly být různě kombinovány, např. půst se samovazbou, tělesný trest a půst apod. Podoba trestů se lišila podle činu a charakteru chovance. Všechny tresty v polepšovně směl udělovat pouze správce ústavu, ten měl rovněž právo některé tresty na místě vykonat, např. výprask rákoskou.³¹ Každému tělesnému trestu předcházela prohlídka lékaře, pokud lékař zamítl tělesný trest, musel být udělen jiný.

Nejčastěji se proti řádu v ústavu prohřešovali nově přijatí chovanci, méně často pak chovanci, kteří postoupili do II. nebo I. třídy. Některé „korigendy“ označila samotná správa ústavu jako nenapravitelné. Podle přesvědčení autorit měl trest kromě tělesné bolesti vzbudit hlavně bolest duševní, jež povede k tomu, že chovanec se bude vyhýbat dalším pokleskům.³² Větší tělesná bolest měla podnítit strach z udělení dalšího trestu. Tuto domněnku podporuje i zpráva opatovické polepšovny tvrdící, že u mravně zpustlých chlapců dodaných do ústavu nebyl v rodině používán buď žádný tělesný trest, nebo byl používán nesprávně (příliš krutě nebo ve špatný čas).³³ Tělesný trest v tomto případě může působit jako „šoková terapie“. Trestaný musel více než tělesnou bolest pocítit bolest duše tak, aby ze studu před ostatními chovanci se napříště nedopouštěl podobných výtržností.³⁴

Změnu v chování mělo motivovat možné získání odměny. Udílela se za dodržování řádu a správné chování a mohla mít různou podobu, která byla přesně stanovena domácím řádem. Mohlo se jednat o vyslovení uznání mezi čtyřma očima, veřejnou pochvalu za přítomnosti ostatních „korigendů“, projev důvěry svěřením nějakého úkolu, např. dozor na pokoji, volný odchod, postup do vyšší disciplinární třídy, a od roku 1899 podmíněčné propuštění.³⁵ Všechny odměny musel schválit správce ústavu, přičemž se vždy muselo jednat o dlouhodoběji pozorovanou změnu v chování. Důvodem pro požadavek dlouhodobější změny v chování byla obava, aby mladistvý tuto změnu pouze nepředstíral za účelem zisku.³⁶ Finanční odměnu nedostával chovanec vyplacenu na ruku, ale ukládala se v kanceláři ústavu.

³¹ Ačkoli ve všech polepšovných bylo stanoveno, že dozorcí nemají udělovat žádné tresty, můžeme se setkat s nedodržením tohoto pravidla – např. v Opatovicích nad Labem si chovanci stěžovali na dozorce Jirsu, Labského, Živce a Pečeného, že je tlučou různými předměty. Viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9944.

³² Viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9965, Společné záležitosti – zemská komise pro péči o mládež.

³³ Tamtéž.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Podmínečné propuštění bylo zavedeno na základě usnesení zemského výboru ze dne 2. listopadu 1899, č. 70 923. Viz NA Praha, ZV III., sign. XXIII. ZDPaP, kart. 9945, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých. První zpráva o udělení podmíněčného propuštění pochází až z roku 1902.

³⁶ Čeněk HEVERA, *Vězeňství a ústavy dobročinné. Úvahy se zvláštním ohledem k bezpečnosti osoby a vlastnictví v Čechách a jiných evropských státech*, Pardubice 1882.

Všechny výchovné prostředky měly vést ke změně chování mladistvého k lepšímu. Zračí se zde určitý pedagogický optimismus, přičemž autoři zpráv sami uvádějí, že danou změnu lze lépe docílit u mladších dětí než u starších. Při udílení trestů a odměn bylo důležité správné načasování a dávkování. Chyba mohla vést k recidivě. Správný čas a míru bylo nutno vyzorovat z chování. Ve službách nápravných zařízení byly uplatňovány poznatky z pedagogiky, kriminologie, sociologie nebo medicíny. Za pomoci těchto věd měla být chovancům vštípena disciplína a správné chování tak, aby se mohli zařadit zpět do společnosti a neznamenal pro ni již ohrožení.

Zusammenfassung:

Die Landesbesserungsanstalt für Jungen in Opatovice nad Labem am Ende des „langen“ 19. Jahrhunderts

Im Jahre 1892 entstand die Landesbesserungsanstalt für Jungen in Opatovice nad Labem. Es war die zweite Landesanstalt dieser Art in Böhmen. Der Artikel zeigt die gesetzlichen Hintergründe der Entstehung und behandelt die Kinder, die in die Landesanstalt geschickt wurden. Die Besserungsanstalt in Opatovice war für Jungen im Alter von 14 bis 19 Jahren bestimmt. Die meisten waren ehelich und hatten zumindest die Mutter. Der Grund für ihren Aufenthalt in der Besserungsanstalt lag im Verhalten dieser Kinder und dem Mangel an Schulkenntnissen. Das Ziel der Anstalt war eine Besserung und sie benutzte dafür unterschiedliche Methoden – verschiedene Strafen und Belohnungen. Die Besserung sollte den Jungen dabei helfen, sich wieder in die Gesellschaft einzugliedern.